

Σιδηρούλα Ζιώγου- Καραστεργίου

Εκπαίδευση και φύλο: Ακαδημαϊκή εμπειρία- η οπτική του φύλου στην εκπαίδευση και την έρευνα στην Ελλάδα

Η αναφορά του ονόματος του Αδαμάντιου Κοραή λίγο πριν, στην προηγούμενη συνεδρία, μου έδωσε την αφορμή να ξεκινήσω την εισήγησή μου αυτή. Στα 1815 ο Αδαμάντιος Κοραής, απαντώντας στην Ευανθία Καϊρη που ζούσε στο γειτονικό σας Αϊβαλί, τελειώνει το γράμμα του: «*Αποθνήσκω πλέον ευχαριστημένος, αφού είδον την παιδείαν να μεταδίδεται και εις αυτάς του Γένους μας τας γυναίκας*». Συνειρμικά, θα έλεγα ότι τελειώνω, σε λίγα χρόνια, την πανεπιστημιακή μου καριέρα ευχαριστημένη, αφού είδα ότι οι σπουδές φύλου εγκρίθηκαν και σε μεταπτυχιακό επίπεδο σπουδών.

Ευχαριστώ θερμά την οργανωτική επιτροπή του συνεδρίου που μου έδωσε την ευκαιρία να κάνω έναν απολογισμό της εικοσαετίας που πέρασε, γιατί με την Κική Δεληγιάννη ασχολούμαστε στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης είκοσι χρόνια τώρα συναπτά με τη διάσταση του φύλου στην παιδαγωγική επιστήμη και την εκπαιδευτική διαδικασία. Η συμμετοχή μας από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 στην Ομάδα Γυναικείων Σπουδών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ομολογώ, προσωπικά τουλάχιστον, ότι έπαιξε πολύ μεγάλο ρόλο στην ενασχόλησή μας αυτή, στη διεύρυνση δηλαδή του σχετικού προβληματισμού. Στη συνέχεια, η συνεργασία μας με το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.) μας έδωσε την ευκαιρία να διερευνήσουμε τα θέματα αυτά μέσα στην εκπαιδευτική πράξη, που ως διαδικασία δεν είναι τόσο εύκολη για τους πανεπιστημιακούς, να συνεργαστούμε με εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και, βέβαια, να διευρύνουμε και στο επίπεδο αυτό τον προβληματισμό μας παίρνοντας μηνύματα από την ίδια τη σχολική πράξη. Η διδασκαλία σε προπτυχιακό επίπεδο, τέλος, από τη δεκαετία του 1980, η συμμετοχή στην έρευνα και τώρα, την τελευταία χρονιά, η καταλυτική εμπειρία, ομολογούμε, των μεταπτυχιακών σπουδών νομίζω ότι ολοκληρώνουν τον απολογισμό μιας εικοσαετίας αρκετά γόνιμης.

Η συμμετοχή στο συνέδριο αυτό μας δίνει την ευκαιρία, πέρα από τον προσωπικό απολογισμό με τα αρνητικά και θετικά στοιχεία, τις ελλείψεις κ.λ.π., να κάνουμε κάποιες πρώτες εκτιμήσεις και διαπιστώσεις για τις σπουδές φύλου στην παιδαγωγική επιστήμη γενικότερα, για την έρευνα τη σχετική με το φύλο και τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις που έχουν επιλεγεί στη σχετική έρευνα, στη χώρα μας κυρίως, και, βέβαια, να διατυπώσουμε κάποιες σκέψεις για τις προοπτικές που διαφαίνονται στον τομέα αυτόν στα ελληνικά πανεπιστήμια.

Η Παιδαγωγική ως επιστήμη έχει την ιδιοτυπία της σχέσης και άμεσης συνάφειας με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες, μια ιδιότυπη σχέση, όμως, γιατί η Παιδαγωγική αξιοποιεί τα δεδομένα των υπόλοιπων κοινωνικών επιστημών, κυρίως της Κοινωνιολογίας, της Ανθρωπολογίας και της Ψυχολογίας, και στηρίζεται αρκετά σε αυτά τα δεδομένα για τη σχολική πράξη. Παράγει όμως, παράλληλα, η Παιδαγωγική, μετά από όλη αυτή τη διαδικασία, σε ένα δεύτερο επίπεδο και έναν αυτόνομο παιδαγωγικό λόγο, θα έλεγα. Με αυτό το σκεπτικό, λοιπόν, και χωρίς να θεωρώ ότι υπάρχουν στεγανά ανάμεσα στους επιστημονικούς κλάδους, θα αναφερθώ στο ποια είναι η εκτίμησή μου μέσα από αυτήν την προσέγγιση την απολογιστική που έκανα με την ευκαιρία της εισήγησης.

Πρόσφατα το Κ.Ε.Θ.Ι. ενέθεσε (στη Χρυσή Βιτσιλάκη και στη Λίνα Φρόση) δύο μελέτες για τη διάσταση του φύλου στην εκπαιδευτική διαδικασία, που υπάρχουν ήδη τυπωμένες. Πρόκειται για δύο μελέτες καταγραφής της σχετικής παραγωγής, δύο ολόκληρους τόμους βιβλιογραφικής επισκόπησης για τα ελληνικά δεδομένα. Μελετώντας λοιπόν κανείς την ανασκόπηση αυτή, διαπιστώνει ότι ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον κλάδο εκείνο της Παιδαγωγικής που ονομάζουμε εφαρμοσμένη Παιδαγωγική, στην εκπαιδευτική πράξη δηλαδή. Οι περισσότερες έρευνες και τα ερωτήματα τα θεωρητικά έχουν άμεση σχέση με την εκπαιδευτική πράξη, με την εφαρμοσμένη Παιδαγωγική. Είναι πολύ μικρότερη και σε εύρος

και σε βάθος η βιβλιογραφία που έχει σχέση με τη θεωρητική Παιδαγωγική. Αυτή είναι η πρώτη διαπίστωση. Επομένως, η σχολική Παιδαγωγική, η εφαρμοσμένη καλύτερα, Παιδαγωγική, συνδυαζόμενη με την Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, την παιδαγωγική Ψυχολογία και την παιδαγωγική έρευνα, είναι τα πεδία εκείνα της παιδαγωγικής επιστήμης που κερδίζουν την προτίμηση των ερευνητριών και των ερευνητών στη χώρα μας τις δύο τελευταίες δεκαετίες, ενώ ο τομέας της συνεχιζόμενης εκπαίδευσης που θα μπορούσε να προσεγγίσει θέματα, όπως γυναίκα ή φύλο και δια βίου μάθηση, αυτομόρφωση, επιμόρφωση και όπου εμπλέκεται πολύ πιο άμεσα ο χώρος της εργασίας δεν μπορούμε να πούμε ότι κερδίζει το ίδιο ενδιαφέρον.

Με βάση αυτή την πρώτη διαπίστωση, θα προχωρήσω δίνοντας κάπως πιο αναλυτικά στοιχεία για την παρουσίαση της ελληνικής πραγματικότητας. Το πρώτο κομμάτι έχει σχέση με τις σπουδές φύλου και το δεύτερο κομμάτι με την έρευνα και τα μεθοδολογικά εργαλεία που προτιμώνται. Μια κάπως συστηματική μελέτη των οδηγιών σπουδών των πανεπιστημίων μας στην εξέλιξή τους φανερώνει σταδιακή ανάπτυξη των σχετικών με το φύλο μαθημάτων στα πανεπιστήμια και αισθητή διεύρυνση των σχετικών προσεγγίσεων. Ως προς τον τρόπο διάχυσης, το εύρος δηλαδή, είναι ενδιαφέρον, πιστεύω, το γεγονός ότι καταγράφονται μαθήματα για το φύλο από τη δεκαετία του 1980 στα προγράμματα των φιλοσοφικών σχολών της χώρας αρχικά - σε όλες τις φιλοσοφικές σχολές, σε όλα τα πανεπιστήμια υπάρχουν ένα, δύο ή τρία, είτε αυτοτελή μαθήματα, είτε ενότητες διδακτικές κάποιων γενικών μαθημάτων - και, βέβαια, την τελευταία δεκαετία ή τις τελευταίες δύο δεκαετίες σε πολλά από τα παιδαγωγικά τμήματα της πρωτοβάθμιας και της προσχολικής εκπαίδευσης. Ως προς το περιεχόμενο, τώρα, είναι εμφανές ότι η Ψυχολογία και η Κοινωνιολογία ενισχύουν τον σχετικό προβληματισμό κι έτσι από τα θέματα φύλου σε ένα αρχικό στάδιο, βλέπουμε ότι περνάμε στις σπουδές φύλου, στις σχέσεις των φύλων στην εκπαίδευση. Γίνεται εμφανής σταδιακά η τάση να συνδεθεί η θεωρία των διαφυλικών σχέσεων τόσο με την εκπαιδευτική πολιτική σε επίπεδο θεωρίας όσο και με τις εφαρμογές στο σχολείο σε επίπεδο πράξης. Σε ένα τελευταίο και πιο πρόσφατο επίπεδο, στο οποίο θα αναφερθεί στη συνέχεια πιο πλατιά η Κική Δελγιάννη, ο ευρύτερος μεταμοντέρνος φεμινιστικός προβληματισμός διαμόρφωσε ή άρχισε να διαμορφώνει και στη χώρα μας τη συζήτηση για τον κλάδο της φεμινιστικής Παιδαγωγικής. Ο σχετικός προβληματισμός αναπτύχθηκε στο μεταπτυχιακό κύκλο σπουδών του Α.Π.Θ. με έμφαση στη φιλοσοφία, την ειδική ορολογία, το περιεχόμενο και τις εφαρμογές της φεμινιστικής παιδαγωγικής στην εκπαιδευτική πράξη, κυρίως στην ανώτατη εκπαίδευση.

Πιο αναλυτικά θέλω να αναφερθώ σε κάποιες σχετικές επισημάνσεις για τους επιμέρους κλάδους της θεωρητικής Παιδαγωγικής, αρχίζοντας από τον κλάδο που είναι πιο κοντά στα ενδιαφέροντά μου, την ιστορία της εκπαίδευσης. Το ενδιαφέρον στοιχείο στον κλάδο αυτό είναι ότι έχουν καλυφθεί αρκετά θέματα για τον 19^ο αι. έως το Μεσοπόλεμο, το πρώτο κομμάτι του 20^{ου} αι., αλλά έχουμε ένα εμφανές κενό για τα νεότερα χρόνια. Δεν έχει προχωρήσει η έρευνα ούτε στο επίπεδο της καταγραφής ούτε στο επίπεδο του γενικότερου προβληματισμού. Και στην προηγούμενη περίοδο βέβαια, έως το Μεσοπόλεμο δηλαδή, μπορούμε να πούμε ότι υπάρχουν ακόμα πολλά κενά, παρά τις πολλές και αξιόλογες προσπάθειες που έχουν γίνει από εκπροσώπους όλων των πανεπιστημίων. Η περίοδος από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και εξής ενώ συνδέεται με ενδιαφέροντα ερωτήματα για τη νέα agenda σχετικά με το φύλο ή τις διαστάσεις του φύλου για μια πιο σύνθετη εκπαιδευτική πολιτική, για θέματα που έχουν σχέση με τη συμμετοχή, την πολύ μεγάλη συμμετοχή των γυναικών εκπαιδευτικών, με θέματα σχετικά με το σχολικό πρόγραμμα, τη συνεκπαίδευση, οικογένεια και σχολείο κ.λ.π. δεν έχει μελετηθεί συστηματικά.

Στον τομέα της ιστορίας και της φιλοσοφίας της αγωγής, από την έως τώρα καταγραφή των οδηγιών σπουδών, λείπουν αυτοτελείς και συστηματικές προσεγγίσεις για το φύλο ως κατηγορία στη φιλοσοφία και την ιστορία της αγωγής, την εξέλιξη της φιλοσοφικής και παιδαγωγικής θεωρίας, την ανάπτυξη του σχετικού προβληματισμού από την περίοδο του Διαφωτισμού, τη συμμετοχή των Ελλήνων διαφωτιστών και στη συνέχεια και των γυναικών παιδαγωγών στα θέματα αυτά, το πέρασμα από τον ιδεαλισμό στον πραγματισμό στις αρχές του 20^{ου} αι., την κριτική Παιδαγωγική και το ρόλο που έπαιξαν οι απόψεις των J. Dewey, P.

Freire και M. Foucault στη διεύρυνση του σχετικού προβληματισμού. Όλα αυτά τα κενά της διαφάνηκαν με σαφήνεια στο μεταπτυχιακό κύκλο σπουδών, τότε που μας δόθηκε η ευκαιρία (γιατί πέρυσι ξεκινήσαμε το πρόγραμμα αυτό), να προχωρήσουμε σε ένα δεύτερο επίπεδο στην προσέγγιση των θεμάτων αυτών.

Επισημαίνω στο σημείο αυτό ότι επειδή είχαμε την τύχη στο μεταπτυχιακό κύκλο σπουδών να συμμετέχουν μεταπτυχιακοί φοιτητές και φοιτήτριες από διάφορους χώρους που ασχολούνται χρόνια με τον σχετικό προβληματισμό και εκπαιδευτικοί της πράξης με πολύχρονη εμπειρία, οι εργασίες που έχουν ήδη εκπονηθεί συνεισφέρουν στην προσέγγιση πολλών σχετικών θεμάτων. Μας δόθηκε η ευκαιρία να συζητήσουμε σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις και προτάσεις για την εκπαιδευτική πράξη και τη διδασκαλία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες, όπως, για παράδειγμα, το θέμα της αυθεντίας στα πλαίσια της φεμινιστικής Παιδαγωγικής και την υποκατάσταση του όρου αυτού στη σχετική συζήτηση από την κατανόηση και τη φροντίδα, το ρόλο των συναισθημάτων και των εμπειριών στην εκπαιδευτική πράξη και στη διδασκαλία κ.ά. Ελπίζουμε στο αντίστοιχο συνέδριο που θα σας προσκαλέσουμε εμείς στη Θεσσαλονίκη να δώσουμε την ευκαιρία στο νέο πια αυτό δυναμικό των μεταπτυχιακών φοιτητριών/ών να αναπτύξουν τις νέες προσεγγίσεις.

Επομένως, κλείνοντας πολύ συνοπτικά, μένει πολύς χώρος και πολλές διαστάσεις στο επίπεδο της θεωρητικής Παιδαγωγικής. Ευελπιστούμε με τα νέα προγράμματα μεταπτυχιακών σπουδών, γιατί εκεί αναπτύσσεται η έρευνα ουσιαστικά, να εμπλουτιστεί η ελληνική βιβλιογραφία και η εμπειρία μας με νέες θεματικές.

Στον τομέα της εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής, παρά τη μεγάλη ανάπτυξη που έχει ήδη επισημανθεί, αρκετά από τα ερωτήματα που απασχολούν τις τελευταίες δεκαετίες τη διεθνή βιβλιογραφία δεν έχουν μελετηθεί, ακόμα, στη χώρα μας διεξοδικά. Οι δύο μελέτες της βιβλιογραφικής επισκόπησης είναι πολύ χρήσιμα εργαλεία για όσους/όσες ενδιαφέρονται να δούνε την εξέλιξη της εκπαιδευτικής έρευνας στις δύο τελευταίες δεκαετίες. Νομίζω ότι αποκτούμε μια πολύ καλή εικόνα. Εκεί βέβαια καταγράφεται και η σχετική επισήμανση, ιδιαίτερα από τη Χρυσή Βιτσιλάκη με πολύ έντονο τρόπο η έλλειψη σχετικών μελετών. Σε κάθε τομέα διαπιστώνεται, για τον ελληνικό χώρο, έλλειψη σχετικών μελετών που σημαίνει πολλές προοπτικές για τις μεταπτυχιακές φοιτήτριες και τους φοιτητές των δύο τμημάτων.

Η έρευνα για το φύλο, λοιπόν, φαίνεται πολύ καλά από τις εκθέσεις αυτές ότι μετακινήθηκε από την αρχική θέση που είχε σχέση με θέματα κοινωνικοποίησης των φύλων, αναπαραγωγής της ανισότητας των φύλων στα σχολεία, με τα αιτήματα για αλλαγές στην εκπαιδευτική νομοθεσία της δεκαετίας 1980-1990 προς μια γενικότερη θεωρία και ανάλυση που έχει σχέση με τα θέματα της δημοκρατίας και της ιδιότητας του πολίτη, τα θέματα ταυτότητας των φύλων και κατασκευής της ταυτότητας αυτής και, βέβαια, στο επίπεδο των μεθοδολογικών προσεγγίσεων και των εργαλείων με την εμπλοκή των ίδιων των εκπαιδευτικών στην εκπαιδευτική έρευνα. Μέχρι την τελευταία δεκαετία η έρευνα κατευθυνόταν από το πανεπιστήμιο προς την εκπαίδευση, τώρα η τάση είναι να συμμετέχουν οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί, τα ίδια τα σχολεία, οι μαθητές και οι μαθήτριες στην ερευνητική διαδικασία.

Τα θέματα των τελευταίων αυτών ερευνητικών προσπαθειών έχουν σχέση με τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες κατασκευάζονται οι ταυτότητες και όπου αποτυπώνονται οι σχέσεις του ιδιωτικού βίου και η σχέση της οικογένειας με το σχολείο, θεματική η οποία τα τελευταία χρόνια αποκτά ιδιαίτερη σημασία και ενδιαφέρον ερευνητικό στη διεθνή βιβλιογραφία.

Άλλο θέμα που φαίνεται ότι στη διεθνή βιβλιογραφία καταγράφεται ως υψηλής προτεραιότητας έχει σχέση με τη σχολική αποτυχία των αγοριών και δημιούργησε έναν «πανικό», όπως χαρακτηριστικά ονομάζεται η σχετική αντίδραση. Πρόκειται για έρευνες που αναφέρονται στις επιδόσεις των αγοριών και των κοριτσιών, των μαθητών και των μαθητριών, και διερευνούν τη συνθετότητα και πολυπλοκότητα αυτής της διάστασης στο πλαίσιο του σχολείου και της κοινωνίας ευρύτερα.

Τα θέματα που σχετίζονται με τη διαπολιτισμικότητα – πολυπολιτισμικότητα και το φύλο στην εκπαίδευση αποτελεί, επίσης, άμεσης προτεραιότητας θεματική, ιδιαίτερα μετά τις γενικότερες ανακατατάξεις των τελευταίων δεκαετιών και στον ευρωπαϊκό χώρο.

Η διεθνής βιβλιογραφία μας δίνει βέβαια και άλλες ενδιαφέρουσες διαστάσεις, οι οποίες ούτε στις εκθέσεις επισκόπησης καταγράφονται, ούτε έχω εντοπίσει ακόμα καμιά σχετική αναφορά στην ελληνική βιβλιογραφία. Για να συνδέσω τη διαπίστωση αυτή με τις εισηγήσεις που θα ακολουθήσουν, κι επειδή έχω ακούσει τη Σάσα τη Λαδά πολλές φορές να αναφέρεται στην κατηγορία «σώμα», επισημαίνω πόσο συχνά η διάσταση αυτή αξιοποιείται στην έρευνα της εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Στην ελληνική βιβλιογραφία ακόμα δεν έχουμε σχετικές έρευνες που να συνδέουν δηλαδή τη θεματική αυτή με τη σχολική τάξη. Σε αντιπαράθεση με τη δυτική φιλοσοφική παράδοση, όπου γίνεται συζήτηση για την αξιοποίηση του λόγου, του μυαλού και όπου το σώμα αγνοήθηκε εντελώς, τώρα είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες οι έρευνες που δείχνουν ότι στην εκπαιδευτική πράξη η σωματική πειθαρχία - ως ιστορικός μπορώ πολύ καλά να φέρω στο μυαλό μου εικόνες εξέλιξης αυτής της σωματικής πειθαρχίας- ο τρόπος κίνησης, ο θόρυβος μέσα στη σχολική τάξη, ποιος δημιουργεί το θόρυβο, η σχέση που έχει με τη μάθηση, όλη αυτή η κίνηση του σώματος ενέχει ενδιαφέρουσες διαστάσεις έρευνας που ακόμα δεν τις έχουμε προσεγγίσει στην ελληνική πραγματικότητα. Βέβαια επισημαίνω, επίσης, ότι έχουμε επίγνωση και της κριτικής που γίνεται στις σχετικές μελέτες, στην υπερβολική δηλαδή έμφαση που δίνεται, συχνά, στην εξατομίκευση, στον «εαυτό». Η έμφαση στην ατομική ταυτότητα ακυρώνει, πιθανότατα, τη δυνατότητα του υποκειμένου να αντιληφθεί τον εαυτό του ως μέρος ενός συνόλου. Συζητείται και η διάσταση αυτή στον προγραμματισμό των σχετικών ερευνών.

Τώρα, ως προς τις μεθοδολογικές διαστάσεις, τα εργαλεία έρευνας δηλαδή, επίσης παρακολουθούμε την ενδιαφέρουσα αυτή πορεία από τον προβληματισμό στη χρήση των όρων, της ορολογίας, τι σημαίνει φύλο κοινωνικό και βιολογικό, ταυτότητα, ρόλος κ.λ.π., έως τις μεταμοντέρνες διαστάσεις βέβαια, που προτείνουν ότι θα πρέπει να αμφισβητηθούν οι κατηγορίες του φύλου, οι κατηγορίες «αρσενικό» και «θηλυκό». Στην ελληνική πραγματικότητα, άρχισε ήδη ο σχετικός προβληματισμός και καταγράφονται ερωτήματα γι' αυτόν τον κόσμο της «μετά-φύλων» κατάστασης. Επίσης, βλέπουμε την πορεία από την ποσοτική στην ποιοτική ανάλυση περιεχομένου. Η πρώτη έρευνα που είχαμε κάνει με την Κ. Δεληγιάννη για τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού σχολείου ήταν ποσοτική καταγραφή, πόσα αγόρια και πόσα κορίτσια παρουσιάζονται κ.λ.π., ενώ στη συνέχεια η έρευνα των σχολικών βιβλίων προχώρησε σε μια ποιοτική ανάλυση περιεχομένου. Στο ευρύτερο πεδίο έρευνας, επίσης, μετά από την αποκλειστική χρησιμοποίηση ή αξιοποίηση, καλύτερα, των ερωτηματολογίων και των ποσοτικών δεδομένων βλέπουμε ότι σταδιακά γίνεται αξιοποίηση των συνεντεύξεων, των προφορικών μαρτυριών, αυτοβιογραφικού υλικού και, τελευταία, της ανάλυσης λόγου και της έρευνας δράσης με την εμπλοκή των ίδιων των εκπαιδευτικών ως ερευνητών στη διαδικασία. Βλέπουμε, λοιπόν, στο επίπεδο της μεθοδολογίας τουλάχιστον, ότι μετά από κάποιες μακροκοινωνιολογικές δομικές προσεγγίσεις γίνεται αξιοποίηση της εθνογραφικής μεθοδολογίας, σε περιορισμένη έκταση, και φτάνουμε στο τελευταίο επίπεδο, όπου η έμφαση δίνεται στην κατασκευή των ταυτοτήτων και την ανάλυση του λόγου.

Δε θα σας κουράσω περισσότερο. Ήταν πάρα πολύ χρήσιμο για μένα να κάνω με την ευκαιρία αυτής της εισήγησης την επισκόπηση του επιστημονικού χώρου που υπηρετώ. Ελπίζουμε και ευχόμαστε οι νέες γενεές των ερευνητριών να αναπληρώσουν τα κενά που εμείς αφήνουμε και η εμπειρία μας από το μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών, έστω και σύντομη - ένα εξάμηνο μόνο έχουμε που αρχίσαμε - μας κάνει να είμαστε αισιόδοξες για το χώρο της Παιδαγωγικής επιστήμης και της σχολικής πράξης στη χώρα μας.

Ευχαριστώ